

УДК 551.8

**ГЕОМОРФОЛОГІЧНА БУДОВА ПОЛІСЬКОЇ
ЧАСТИНИ ДОЛИНИ р.СЛУЧ****Н. Терещенко***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Досліджено геоморфологічну будову поліської частини долини р. Случ. Виокремлено дві ділянки, геоморфологічна будова яких значно відрізняється: ділянка в межах Українського кристалічного щита та ділянка у межах західного схилу Українського кристалічного щита. Описано морфологічну будову, літологічний склад заплави і двох надзаплавних терас.

Ключові слова: геоморфологічна будова, заплава, надзаплавна тераса, фація, алювій.

Річка Случ – права притока р. Горинь – протікає через дві геоморфологічні області: Поліську низовину (у середній і нижній течіях) та Подільську височину (у верхній течії). Долина р. Случ розташована у межах різних геоструктурних елементів Східноєвропейської платформи: Українського кристалічного щита (УКЩ) у середній течії, його західного схилу та Волино-Подільської плити у верхній і нижній течіях. Ці особливості зумовили різну геоморфологічну будову долини [1, 6].

Поліську частину долини р. Случ можна розділити на дві частини, геоморфологічна будова яких значно відрізняється: ділянка у межах УКЩ (від смт Миропіль Житомирської обл. до с. Соснове Рівненської обл.) та ділянка у межах західного схилу УКЩ (від с. Соснове до гирла річки у Рівненській обл.).

На першій ділянці річка має високі береги, вузьку заплаву, чітке русло зі швидкою течією. Характерною особливістю долини є чергування звужених і розширених відрізків, що зумовлене висотою залягання докембрійських кристалічних порід, які формують цю територію. У будові геоморфологічних елементів з осадових відкладів головну роль відіграють четвертинні піски флювіогляціального та алювіального походження. Тут трапляються лесові острови – останці (м. Новоград-Волинський Житомирської обл.). Також особливістю є наявність прохідних (“мертвих”) долин, які з’єднували басейн р. Случ з басейнами рік Тетерів і Уборть, вік цих долин, здебільшого, середньочетвертинний, а їхнє утворення пов’язують з дніпровським зледенінням, яке, за П.А. Тутковським, не досягло басейну р. Случ [5].

Друга ділянка долини типово поліська: у неї коритоподібна форма з пологим днищем і полого випуклими схилами, плавні контури, широке русло, річка меандрує та має багато приток, тут значна потужність алювію, заболоченість і залісненість [3, 5]. Ширина долини рі-

чки змінна і коливається у межах 2,5–10 км. Наприклад, на ділянці Соснове–Хотинь, де простежується неотектонічне підняття, вона становить 2,5–3,5 км; Хотинь–Тинне, де є неотектонічне опускання, – 7–10 км. Ці ділянки також мають різний поперечний переріз долини: на першій – асиметричний, де на правому березі тераси широкі, борти долини пологі й невиразні; на лівобережжі тераси вузькі, інколи їх немає, борти круті, часто уривисті, добре виражені у рельєфі. На ділянці Хотинь–Тинне поперечний переріз симетричний, на обох берегах р. Случ тераси широкі, береги пологі, невиразні [7].

У межах поліської частини долини р. Случ можна виділити заплаву, першу і другу надзаплавні тераси.

Заплава у межах західного схилу УКЩ – найбільше знижений і добре виражений елемент долини – коритоподібної форми з пологим днищем і доволі крутими схилами. Вона має два рівні: низький і високий. Низька заплава простежується з обох боків русла на всій території дослідження, має змінну ширину: від 0,7 км біля с. Прислуч до 2,5–3,5 км біля смт Березне, у середньому 1,5–2,0 км. Висока заплава розвинута фрагментарно у вигляді ерозійних останців невеликих розмірів овальної форми (біля сіл Тинне, Вітковичі, смт Березне, Адамівка). Поверхня високої заплави випукла і полого, з пологими схилами. Перевищення високої заплави над низькою – 1–3 м. Висота низької заплави над рівнем води – 0,1–3,0 м, високої – 3,0–5,0 м.

Мікрорельєф заплави досить складний. На багатьох ділянках (с. Стрельськ, м. Сарни, с. Бережки) у рельєфі заплави простежуються різні за висотою ділянки. Різновисотність заплави є природним результатом нормального розвитку долини, наслідком двох безперервних процесів – наростання масивів заплави та їхньої денудації. Ділянки заплави, що прилягають до русла річки, мають вищий рівень, ніж ділянки, що розташовані ближче до тилкових швів. Це пояснюють тим, що під час паводка прируслова відмілина формується поблизу русла і замість ерозії тут відбувається акумуляція і відкладання глинистого матеріалу – мулу.

Рівну поверхню заплави порушують *прируслові вали, заплавні гриви, стариці, болота*. Прируслові вали, головню, формуються на внутрішніх боках меандр і є вузько витягнутими за напрямом русла формами, складені русловим алювієм, досягають висоти до 0,5 м. Надалі, заростаючи чагарниками, вони перетворюються в заплавні гриви. Дуже характерна для заплави р. Случ наявність стариць (Хотомер, Полянки, Застушище), що мають параболічну форму, простягаються на десятки метрів, навіть до 2 км. Стариці мають незначну (0,7–1,5 м) глибину, їхня ширина досягає 200–250 м, переважно заболочені. Головні болотні масиви приурочені до тилового шва заплави. Поверхня заплави вкрита переважно лучною рослинністю.

За динамічними умовами нагромадження алювію сучасної заплави належить до *перстративного типу*. Цей тип утворюється в разі виробленого повздовжнього профілю, тобто в стані динамічної рівноваги між ерозією та акумуляцією. Низька заплава р. Случ складена усіма трьома фаціями алювію: русловою, заплавною і старичною.

Руслова фація алювію представлена світло- та жовтувато-сірими середньо- і дрібнозернистими пісками, у більшості випадків відсортованими і відкладеними у руслі Случі. Вони ж унаслідок поперечних циркуляційних рухів у руслових відмілинах, що власти-

ві перстративній фазі, утворюють прируслові вали. Потужність руслової фації алювію – 3–5 м.

Заплавна фація алювію літологічно представлена суглинками і супісками з горизонтами інтенсивного озалізнення, з прошарками і лінзами пісків. На них сформовані сучасні ґрунти, що мають велику кількість малакофауни. Потужність відкладів заплавної фації – 2–5 м.

Старична фація алювію складає стариці в заплаві річки і представлена суглинками, торфовищами, гітіями, супісками темно-сірого кольору з прошарками і лінзами дрібнозернистого піску. Потужність відкладів старичної фації – 2–3 м.

Висока заплава р. Случ складена пісками, супісками, суглинками із включеннями гальки. Середня потужність алювію 3–4 м [7–9].

Заплава у межах УКЩ вузька, а на ділянках відслонення кристалічних порід інколи її взагалі нема.

Тут простежується заплава лише низького рівня, її висота – 1,0–2,5 м.

Алювіальні відклади потужністю 3–8 м представлені переважно кварцовими пісками з галькою і прошарками суглинків.

Поверхня заплави вкрита лучною рослинністю [10].

Перша надзаплавна тераса у межах західного схилу УКЩ широко розвинута на обох берегах річки, особливо чітко – широкою смугою – простежується на правому березі Случі. На лівому березі тераса менше поширена. Вона розпочинається досить широкою смугою в районі с. Колки і поступово звужується в напрямі на південь, а від с. Тинне до с. Соснове простягається дуже вузькою смугою. Ширина тераси коливається в таких межах, км: на лівому березі – 2,0–0,3 між с. Соснове і смт Першотравневе, від 1,5 у м. Сарни до 3,0 на широті с. Стрельськ; на правому березі – від 0,7 в районі с. Мар'янівка до 3,5 на широті с. Хлевці та до 6–7 км в околицях с. Вітковичі. Тераса підвищується над рівнем води на 7–10 м.

Тераса добре виражена у сучасному рельєфі. Вона переважно акумулятивна, лише на окремих ділянках – у районі Бистрич, Прислуча, Князівки, Віткович – ерозійно-аккумулятивна. На всій довжині тераси чітко фіксований уступ, бровка часто підлягає ерозійному розмиву, але у багатьох випадках – рівна. Поверхня тераси полого, пологохвиляста, практично нерозчленована, у багатьох місцях зберегла елементи рельєфу заплав (трапляються притерасові зниження), водночас рельєф тераси сильно змінений наступними екогенними процесами, особливо еоловими.

Для лівобережної частини першої надзаплавної тераси Случі характерні короткі пасма й окремі параболічні дюни, що витягнуті в субмеридіальному напрямі, зорієнтовані вершиною на схід. На всій іншій території розвитку першої надзаплавної тераси поширені асиметричні одиничні дюни різної форми. Тиловий шов тераси згладжений, у рельєфі слабко виражений, інколи є зниження рельєфу, на яких поширені болота. Майже повсюди перша надзаплавна тераса залісна.

Перша надзаплавна *дофінівсько-причорноморська* (*vd a_{III3}*) тераса складена алювіальними відкладами дофінівсько-причорноморського горизонту (*a_{III ds-pč}*) та еолово-делювіальними відкладами причорноморського горизонту (*vd III pč*). Відклади поширені на двох берегах Случі, за винятком лише правобережжя східніше с. Доротичі, де у рельєфі тера-

са не виражена. Тут поширені флювіогляціальні середньочетвертинні відклади. Акумулятивна тераса відповідає констративному типу накопичення алювію і представлена, головню, русловою фацією.

Алювіальні відклади – це погано відсортовані піски кварцового складу світло- та жовтувато-сірого кольору, супіски, суглинки з викопними ґрунтами і рослинними рештками. Потужність відкладів – 3–7 м.

Еолово-делювіальні відклади представлені пісками тонко- і дрібнозернистими, пилуватими, кварцовими, а також суглинками та пилуватими супісками.

Потужність відкладів коливається у межах від 2,7 м в околицях с. Тинне до 12 м у районі м. Сарни та до 14,2 м у районі Хотинь. Середня потужність відкладів – 7–8 м. Цоколь тераси знижується з півдня на північ від 169–158 до 164–154 м [7–9].

Перша надзаплавна тераса у межах УКЩ розвинута на обох берегах річки, має висоту 5–6 м, ширину – 0,5–1,0 км. У рельєфі виражена добре. В будові тераси провідну роль відіграють піски потужністю 3–6 м. Тераса вкрита лісовою рослинністю [10].

Друга надзаплавна тераса у межах західного схилу УКЩ простежується від с. Вілья до с. Чудель по обох боках р.Случ. Тераса акумулятивна, зрідка ерозійно-акумулятивна, розвинута досить широкою смугою (0,5–3,5 км) на правобережжі, а також у вигляді вузьких ерозійних останців у районі смт Першотравневе і смт Березне, виражена пологою, пологохвилястою, заболоченою поверхнею.

Друга надзаплавна акумулятивна *витачівсько-бузька тераса* складена алювіальними відкладами витачівсько-бузького горизонту ($a_{III} vt-bg$) та еолово-делювіальними відкладами бузько-причорноморського горизонту ($vd_{III} bg-p\check{c}$).

Еолово-делювіальні відклади представлені пісками середньо- і дрібнозернистими з незначною домішкою грубого уламкового матеріалу, потужність відкладів – 3–5 м.

Значно більший розвиток мають *алювіальні відклади*. Це піски, суглинки, супіски з викопними ґрунтами і рослинними рештками. Піски переважно середньо- і дрібнозернисті, кварцові, з галькою і гравієм кварцу та кристалічних порід, сірі, жовтувато-, зеленкувато-сірі. Суглинки і супіски пилуваті, з лінзами піску, гравію, кременю, кристалічних порід, світло-, зеленкувато-сірі. Викопні ґрунти – супіски буроземновидні, темно-сірі, чорні, з рослинними рештками. Потужність відкладів – 8–9 м. Цоколь тераси на відмітці – 164–171 м.

Ерозійно-акумулятивна *бузька тераса* складена алювіальними відкладами бузького горизонту ($a_{III} bg$) та еолово-делювіальними відкладами бузько-причорноморського горизонту ($vd_{III} bg-p\check{c}$).

Алювіальні відклади представлені різнозернистими, пилуватими, кварцовими пісками сірого та жовтувато-сірого кольору, потужність алювіальних відкладів незначна – 1–2 м.

Значний розвиток мають *еолово-делювіальні відклади* – піски тонко- і дрібнозернисті, пилуваті, кварцові, обкатані, суглинки, супіски пилуваті з викопними ґрунтами. Потужність відкладів коливається в межах 2,0–5,7 м, середня – 4–5 м. Цоколь тераси на відмітці – 167–174 м [7–9].

Друга надзаплавна тераса у межах УКЩ ерозійно-акумулятивна, має висоту 16–30 м, ширша від першої (2–3 км), переважно утворена піщаними відкладами потужністю 3–4 м.

Отже, геоморфологічна будова поліської частини долини р. Случ у межах УКЩ та в межах західного схилу УКЩ є відмінною. Відрізняються межі поширення, ширина, літологічний склад заплави й терас і загальний морфологічний вигляд долини.

1. Аликін *Э.А.*, Залеский *И.И.*, Волковець *Р.Р.* і др. Отчет по гидрологической и инженерно-геологической съемке для целей мелиорации. Т. 1. Листы М-35-18-А, М-35-18-В, М-35-30-А. – К.: Фонды Львов. геол. експедиції, 1975.
2. Бондарчук *В.Г.* Геологічна будова Української РСР. – К.: Рад. школа, 1956. – 832 с.
3. Заморій *П.К.* Четвертинні відклади Української РСР. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 552 с.
4. Максименко *В.И.*, Зелінский *В.Г.* і др. Отчет по гидрологической и инженерно-геологической съемке для целей мелиорации. Т. 1. Листы М-35-30-Г, М-35-42-Б,Г. – Ровно: Фонды Ровенской геол. експедиції, 1983.
5. Маринич *О.М.* Геоморфологічне районування долини р. Пд. Случ // Наук. зап. Київ. ун-ту. Т.12. – 1953. – Вип. 2. – С. 23–29.
6. Маринич *О.М.* Основні риси будови та історії розвитку річкових долин Українського Полісся // Геогр.зб. Геогр. т-ва УРСР. – 1956. – Вип. 1.
7. Маринич *А.М.* Геоморфологія Южного Полісся. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1963. – 251 с.
8. Основні риси тектоніки України / Бондарчук *В.Г.*, Довгаль *Ю.М.*, Слензак *О.І.* та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – 162с.
9. Турченко *Л.И.*, Семенюк *Н.С.* і др. Отчет по гидрологической и инженерно-геологической съемке для целей мелиорации. Т. 1. Листы М-35-30-В,Г, М-35-41-Г, М-35-42-А,В. – Ровно: Фонды Ровенской геол. експедиції, 1984.
10. Цись *П.М.* Геоморфологія УРСР. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – 224 с.

GEOMORPHOLOGICAL STRUCTURE OF POLISSYA PART OF THE RIVER SLUCH'S VALLEY

N. Tereschenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 4, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

Geomorphological structure of Polissya part of the river Sluch's valley is studied. The Polissya part of the river Sluch's valley can be divided into two parts, with very different geomorphological structure. The first part is a part within the borders of the Ukrainian crystalline shield, the second part is a part within the borders of western slope of the Ukrainian crystalline shield. Morphological structure, lithological composition of floodplain and two over floodplain terraces have been described.

Key words: geomorphological structure, floodplain, over floodplain terrace, facies, alluvium.

Стаття надійшла до редколегії 04.07.2005

Прийнята до друку 28.07.2005